

OSMANLI MİMARİ TARİHİNİN ARŞİV KAYNAKLARI

Muzaffer Erdoğan

I

Türk medeniyet tarihinde Osmanlı mimarisi kendisine hâs seciye ve kıymetleriyle başlıbaşına bir tedkik mevzuu olduğunu bütün ilim ve san'at âlemi kabul ve teslim etmiş bulunmaktadır. Her ayak bastığı yerde medenî bir iz bırakmak gibi gıbtaya şayan hasletle yaratılmış olan türkün hayırperver ruhu; altı asırlık uzun bir imparatorluk devresinde dahi kendisine mevrûs an'aneleri geliştirmek suretiyle devam ettirmiş ve bu uğurda başta cami, mescit ve türbelerden mürekkebe olmak üzere dinî; kışla, kal'a, palanka ve burçlardan müteşekkil olmak üzere askerî ve mekteb, medrese, imaret, dârüşşifa, dârülhadis, saray, kasır, han, kervansaray, hamam, çeşme, sebil, bend, su yolu, köprü ve saireden ibaret bulunmak üzere sivil ortaya bir takım âbideler koymuştur. İmparatoriüğün askerî ve siyasi tarihi ile muvazi bir şekilde inkişaf ve tekâmülünü müşahede ettiğimiz Osmanlı mimarisinin derece derece nasıl başladığını, nasıl yükseldiğini ve ne suretle duraklayıp düşmeğe yüz tuttuğunu anlamak için yurdun muhtelif muntakalarına serpilmiş bir vaziyette bulunan bu âbidelerin yerlerinde ilmi usuller dahilinde bir taraftan tescil kayıtlarını ta namlamağa ve teknik mahiyette ise rölövelerini ikmal etmeğe çalışırken bir taraftan da kendileriyle yakından ilgili bulunan ve halâ arşivlerde uzun asırların ihmaline mahkûm bırakılmış alâkalı tarihî vesika ve kaynaklarını meydana çıkarmak vazifesiyle mükellef olduğumuzu asla unutmamak icab eder. Kanaatimizce başta İstanbul olmak üzere geniş bir sahaya yayılmış durumda bulunan Osmanlı âbidelerinin mahallinde yapılan tescil kayıtları ve tanzim edilen teknik mahiyetteki rölöve faaliyetleri, bizi, Osmanlı mimarisi tarihini efradını tamamıyla câmi olacak

şekilde tedvine götürmek hususunda maalesef kâfi gelebilecektir. Bunun eksik kalan noktalarıyla bilinmeyen taraflarını; mutlaka mezkûr âbidelerin yapıldıkları zamanlara ait otantik kayıtları ihtiva etmekte olan bütün bu arşiv malzeme ve kaynaklarını bir an evvel araştırıp, bulup alâkadarlara tanıtmakla mümkün merteye tamamlamak ve aydınlığa kavuşturmak sayesinde halletmek kabil olabilecektir. Türk varlığının perçinleşmiş birer timsali mesabesinde olan âbidelerimize ve bu itibarla bunların en olgun ve en dolgun örneklerini yaratan Osmanlı mimarlarına dair zamanlarında yazılmış şahsî eserler; gerek kemiyet ve gerekse keyfiyet bakımından bizim bugünkü ihtiyaçlarımızı hakkiyle karşılamaktan oldukça uzak bulunmaktadır. Bilindiği üzere bunların başında mimar Koca Sinan zamanında yapılan binalara âit «*Tezkirat al-ebniye*» ile aynı hususlara mütedair Sâfî'nin yazmış olduğu «*Tezkirat al-bünyan*» ve yine o dâhi san'atkârın eserlerine dair «*Tuhfet al-mimarî*» nam kitab müsveddesi gelir. Bunlara evvelce Tarih-i Osmanî Encümenince neşredilen «*Tarih-i Câmî-i Şerifi Nuruosmanî*» adlı broşürü ve bir müddet evvel Topkapı Sarayı Müzesinde ele geçirilen Câfer Çelebi'nin «*Risâle-i Mimarîye*» sini de bir dereceye kadar ilâve edebiliriz Osmanlı mimarisi tarihinin bilinen bu kitabî ana kaynakları maruz kalınan ilmi müşkülleri tamamen karşılamaktan şübhesiz bir hayli uzak bulunmaktadır. Bu boşluğu biz acaba ana kaynak mahiyetinde olmak üzere hangi ilmi vasita ve malzemeler ile mümkün merteye telâfi etmeğe doğru tevaccüh edebiliriz? Bu soruların cevaplarını verebilmek için mevcut imkânlardan faydalanmak çarelerini büyük bir nüfuz ve terki kudreti ile düşünüp görenler ve Türk san'at ve mimarlık hareket ve faaliyetlerinin de ihmalî asla caiz olmayan evsaf ve hususiyetlerini sırası geldikçe bize hatırlatanlar ve hattâ onu bizzat tesbit edip kısmen yerine getirenler olmuştur. Diğer bazı mütetebbillerimiz ise fırsat buldukça Başbakanlık Arşivi'ndeki perakende evrak ile Divân-ı Hümâyûn defterlerindeki mahdud miktardaki dağınık kayıtları birer birer istinsah ederek ve yahut Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki tarihî vesaik ile Manisa, Bursa, Konya ve Edirne gibi şehirlerimizde bulunan mahkeme-i şer'îye sicillerini inceleyerek bize Osmanlı âbideleri, mimarları ve diğer tamamlayıcı san'at şubeleriyle müntesibleri hakkında irili, ufaklı bir takım araştırma mahsulleri meydana getirmişlerdir. Bugüne gelinceye kadar Os-

manlı mimarisi tarihinin bir türlü tedvin edilemeyeşi, bize, gösterilen bütün bu gayret, faaliyet ve mesainin kifayetsizliğini hatırlatmakta ve başlanılan mezkûr hayırlı yola — bir sürü engel ve güçlüklerine bakmadan — devama mecbur bırakmaktadır.

II

Başbakanlık arşivinin Divân-ı Hümâyûna ait *Mühimme defterleri* bir dereceye kadar istisna edilecek olursa, *Şikâyet, Ahkâm ve Tapu defterleri* ile muhtelif perâkende tarihî evraka ait tasnif örnekleri ve bilhassa maliyeden müdevver eski arşiv kütükleri; Osmanlı mimarisini tedkik yolunda zengin ve işlenmemiş kaynaklar halinde yer almış bulunmaktadır. Henüz tasnifine bir kaç yıl evvel başlanmış olması itibariyle faydalanma imkânları nisbeten mahdud bulunan maliyeden müdevver bu sonuncu defterler mahiyet ve mevzu itibariyle büyük bir tenevvü arzietmekte olup kesretle tesadüf edilenleri arasında tevcihata, bahşış ve in'amata, tashihata, zuhûrata, maktuata, mevkufata, makbuzata, metrukâta, teslimata, muhallefata, mensuhata, mahsûbata, mahlûlâta, müfredata, havalâta, mühimmata, mübayaata, tahvilâta, ta'yinata, tevziata ve mektubata ait olanlar; maadine, güherçileye, keresteye, esliha, raht hazinesine, taamiyeye, hil'atlere, hediye ve atiyelere, emtiaya, navl ve sefaine, esham ve rûsumata ait bulunanlar; iştirâ ve fûruhta, eday-i düyûna, cizyeye, ülfâ ve mevâcibe, kistelyevm ve yevmiyelere, irsâliyelere, rûzname ve polişelere, terakkilere, vazife ve yoklamalara, karz-ı hasenata, maaş ve sâliyânelere, kalemiye hisselerine, zimmet ve bakiyelere dair bulunanlar; bildâranı, müşâhereharanı, eşkünciyani, müselliman ve yürükânı, müstahfazanı, mütekaidin ve duagüyânı ilgilendirenler ve emlâki, iskânı, ahkâm ve evâmiri, esâmileri, mücmel ve mu-fassal tahrirleri muhtevî bulunanlar görülmektedir. Maliyeden müdevver olup bâkir bir takım tarihî bilgileri ihtiva etmekte olan bütün bu saydığımız defterler arasında Osmanlı mimarisi tarihini yakından alâkadar edenler ise oldukça büyük bir yekün tutmakta olup bunları da yine umumî olarak inşaat, tâmirat, keşif, malzeme-i inşaiye, masarif-i inşaiye, amele ücretleri gibi bir kaç esas grupta toplamak kabildir. Bunlardan başka müteferrik ve mahdud bir sayıda olmak üzere yine aynı vechile san'at hareket ve faa-

liyetlerini ilgilendiren muhasebe, eşya, icare-i zemin, reâya, mühimmat, mübayaat kütüklerini de bu arada zikretmek lâzımdır.

III

Osmanlı mimari tarihinin arşiv kaynakları için yaptığımız bu kısa medhali ve onu takib eden umumî durumları hakkındaki bazı düşüncelerimizi böylece kısaca izah ettikten sonra bir parça da her birinin münferit bir şekilde olmak üzere dış ve iç görünüş ve hususiyetlerini aksettirmek zarureti vardır. Ekserisi divanî ve siyakat gibi en güç yazı şekilleriyle kaleme alınan Osmanlı mimari tarihinin bütün bu zikrettiğimiz ana kaynakları arasında titiz bir itina ve dikkat nümunesi olarak hazırlananları olduğu gibi gelişigüzel yazılanları ve içinden çıkılamayacak derecede bozuk ve anlaşılması müşkül bulunanları da mevcuttur. Henüz bir başlangıç mahiyetinde olan tasnif ve telhis işi zamanla ilerledikçe Osmanlı mimarisi tarihinin çözülemiyen mühim ve o nisbette kararlık meseleleri büyük bir vuzuh ve aydınlığa kavuşacağında şübhe yoktur. Hâlen aded itibariyle altı bini geçmiş olan bu eski maliye defterlerinin yukarıda kaydettiğimiz esaslar dahilinde Osmanlı mimarisini alâkadar edenlerini şimdilik bir kaç grupta toplayıp o suretle kısaca sıralayıp tanıtmayı uygun görüyoruz:

TÂMİRAT DEFTERLERİ:

Başbakanlık arşivinde bir kaç yıldanberi ancak tesadüflere bağlı olarak tedkik etmek imkânı hâsıl olabilen ve bu itibarla mesaimizin semeresini nisbeten uzun bir zamana teşmil eylemek zarureti hâsıl olan *Tâmirat defterleri*, aynı arşivin Osmanlı mimarisi tarihini yakından alâkadar eden ana kaynakları arasında miktar itibariyle en mebzûl kısmını teşkil etmektedir. İçlerinde üç yüz, dört yüz, hattâ bin kûsûr büyük sahifeyi tutanlar mevcuttur. Çoğunun yazıları divanî ve siyakat harf ve rakamlarıyledir. Bunları kronolojik esaslara uygun olarak burada bir fikir vermek maksadiyle ancak hülâsaten zikredeceğiz:

Defter 1:

İstanbul'da büyük Ayasofya camii kurşunlarının, kapılarının, medresesi duvar cilâlarının ve Galata'daki cami sakfının, Kırkçeşme su yollarının, İstanbul civarında Silivri, Cebeci karyesi, Ko-

yunderesi ve Küçük karyelerinin yine su yollarının tâmiri için mübayaa olunan çeşidli inşaat mevad ve malzemesini gösterir kayıtları ihtiva etmektedir¹. (44) sahifeden ibaret olup (43×14,5) eb'adındadır ve 26 zilhicce 1003 tarihi ile 15 receb 1005 tarihini muhtevirdir.

Defter 2:

İstanbul'da büyük Ayasofya camiinin bâzı mahalleriyle sâir teferruatının ve mezkûr camiin önünde olup bir müddet evvel yıktırılan medresesiyle kaldırımlarının tamiri için alınan kereste ile sâir lüzumlu mevad ve malzemeyi ve verilen yevmiyeler ile çalışan usta, amele ve sâirenin isimlerini ve tediye olunan ücretlerinin miktar ve müfredatını ihtiva etmektedir². (16×45) eb'adında olup (12) sahifeden mürekkebtir ve 10 cemâziyülevvel 1005 tarihlidir.

Defter 3:

Veziriâzam Mehmed Paşa tarafından Sayda ve Beyrut kal'alarının tâmir ve termimine memur edilen dergâh-i âli çavuşlarından Mustafa Çavuş'un 1025 ramazanı guresinden 15 rebiülevvel 1026 gününe kadar vuku'bulan makbuzatıyla her gün verdiği ücret miktarlarının cins ve yekûnlarını havi bulunmaktadır³. (14×43) eb'adında (88) sahifeden mürekkebtir ve 1028 muharremi guresinde tanzim ve tertip edilmiştir.

Defter 4:

Bugün İstanbul'da Eminönü meydanı adını verdiğimiz Bab-ı şühud (Çufud kapısı) civarında olup Mustafa Halife ve Kenan Beşe marifetleriyle tâmir ettirilen anbar-ı cedid ile arpa anbarının tâmirinde kullanılan kereste ve mühimmat-ı sâirenin nevi ve miktarıyla bu yolda sarfedilen mebâliği havidir⁴. (15×44) eb'adında olup (3) sahifeden mürekkebtir ve 13 receb 1051 tarihlidir.

Defter 5:

(15×43) eb'adında (546) büyük sahifeden mürekkebtir ve 1095 ilâ 1115 tarihleri arasında muhtelif mahal ve mevâkıde

¹ Maliye defterleri tasnifi, No. M. 4517, Başbakanlık arşivi.

² Ayn. yer, M. 5815.

³ Ayn. yer, M. 1371.

⁴ Ayn. yer, M. 261.

yapılan tâmiratı muhtevîdir. Muhasebe-i evvel kalemine tâbi olmak üzere Kolaschin, Pancsova, Midilli, Molyvo, Semendre, Karlıeli, İnebahtı, Seddülişlâm, Azak, Kamaniçe, Mostar, Sancakburnu [İzmir], Bozcaada, Ağriboz ve Karababa, Bağdad, Rodos, Sinob, Niş, Belgrad, Vidin, Hanya, Ca'ber, Yayca, Resmo, İbrail, Sakız, Kılburun, Edirne, Sultaniye ve Temesvar gibi muhtelif kal'alarla Dicle, Âsi, Morava, Sava, Arda ve Tuna nehirleri köprülerinin ve muhtelif mahallere ait su ve hac yollarının ve fırın, ahır, cami, palanka ve sâirenin tâmirlerine müteallik kayıtlarla keşif ve masarif cedvellerini havîdir⁵. Ayrıca Kırkçeşme su kemerlerinin ve muhtelif bahçelerin tâmiratına ait kayıtlar göze çarpmaktadır.

Defter 6 :

Süğur-ı İslâmiyeden olan Belgrad-ı Engürüs kal'ası duvarları ile yağmurdan çöken top meydanı tâbir olunan sedlerin, yeniçeri ortalarına mahsus kışlakların, top arabaları ve kundakların kârhaneleriyle diğer imalâthane, kal'a haricindeki saray, köprüler, cami ve sâirenin keşifleriyle tamirleri için lüzumlu olan taş, kireç, kereste ve sair mühimmatın cins ve miktarlarını muhtevîdir. Ayrıca Belgrad Muhafızı Hasan Paşa'nın arzını ve mumailiye bu yolda yazılan emirnâmeyi de havi bulunmaktadır⁶. (42 × 61) eb'adında olup (7) sahifeden mürekkebtir ve 10 zilkade 1116 tarihlidir.

Defter 7 :

İstanbul'da Sütlüce civarında Karaağaç nam mahalde Koca Yusuf'un emlakî kurbindeki bahçe-i hümayûnun tarh ve tanzimi ve dârüssaade ağası marifetiyle mevcut odasının mükemmel surette tâmiri ve bâzı odalarla hamam ve abdesthanelerin yeniden inşası ve kaldırım, su yolunun, çeşmelerinin yapılması, bilâhîre bir kasr-ı hümayûn inşasıyla tefrişi, Eyübsultan Yalı-i hümayûnunun ve saray-ı cedidin tâmiratı ve kezalik Yusuf Efendi bahçesiyle yalı-sında da bâzı tâdilât ve ilâvelerin icrası ve Bâyezid'de Darbhane-i atik arsasında inşa olunan fevkanî mekteb ve sebil ile bunların mevkufatından olan Sirmakeş Hanı'nın ve Galata'da Gülnüş

⁵ Maliye defterleri tasnifi, No. M. 8992, Başbakanlık arşivi.

⁶ Ayn. yer, M. 2545. Ayrıca bk. *Kuyud-ı Berevat ve ahkâm-ı şikâyat defteri*, No. M. 3439, ayn. yer, s. 363.

Emetullah Valide Sultan vakfından bulunan cami ve çeşmesinin, su yolu ile lâğımının yapılması ve Molla Gürani'de Ayşe Sultan sarayının bâzı tâmiratı ile Saray-ı atik-i mamûrenin tecdiden tâmiri ve isimleri muharrer mahallerin tâmiri için sarfolunan malzeme-i inşaiye ile verilen ücretlerin müfredatını ihtiva etmektedir⁷. (13×33) eb'adında olup (96) sahifeden mürekkebtir ve 9 rebiülâhır 1120 tarihlidir.

Defter 8 :

Meriç, Arda, Kirmasti, Altınsuyu [Kerkük'te] nehirleri ve İstanbul - Edirne - İsakçı yolu üzerindeki bâzı köprülerin; Kalfalar, Iğın, Humus su yollarının; Bağdad'da Abdülkadir Geylânî, Çorum'da Suhayb Rumî türbelerinin; İstanbul ile Edirne'deki sarayların; Diyarıbekir, Boyabad, Gelibolu, İbrail, Yanbolu, İnoz, Kesriye, Şahâbeddin gibi bâzı liva, kaza ve karyelerdeki camilerin; Draç, Limni, Bozcaada, Kıbrıs, Sakız, Delvina, İskenderiye, Bosna, Hersek, Batum, Amasra, Kırım ve Belgrad kal'alarının tâmirlerine müteallik kuyudat, meşruhat ve ahkâmı havi bulunmaktadır⁸. (16,5×43) eb'adında (562) sahifeden mürekkebtir ve 1120 ilâ 1126 tarihleri arasındaki tâmirat işlerini aydınlatmaktadır.

Defter 9 :

Hotin kal'asının tâmiri⁹ için İstanbul'dan irsâli ferman olunan neccar, hamamcı, lâğımçı, kireçyakıcı, taşçı, kaldırımçı, demirci, taşkırıcı, mâdenci, su yolcu, bıçkıcı, duvarcı ve diğer bâzı san'atkârlarla sair amelelerin adlarını, ücretleri miktar ve yekûnlarını ihtiva etmektedir. Sonunda sermimaran-ı hassa Mehmed'in tatbik mühürü görülmektedir. (16×49) eb'adında olup (14) sahifeden mürekkebtir ve 1128 tarihlidir.

Defter 10

Osmanlı Devletinin satvet ve kudret-i askeriyesini muhafaza

⁷ Ayn. yer, No. M. 1655.

⁸ Maliye defterleri tasnifi, M. 2582. Başbakanlık arşivi. Bu defterin (478) inci sahifesinde sermimaran-ı hassa Ali Ağa'dan bahis bâzı mühim kayıtlar görülmektedir.

⁹ Maliye defterleri tasnifi, M. 1619. Başbakanlık arşivi. Hotin kal'ası tâmiratı için yine bu *Maliye defterleri* arasında M. 1940, M. 1868 ve M. 1869 numaralı defterleri tedkik etmek icab eder. Keza Cevdet-Nafia tasnifinde No. 2185 deki arzuya bak.

için memleketin muhtelif mahallerinde olup isimleri yazılı kal'aların ve binalarıyla teferruatının ve bâzı kışla ve köprülerle yolların ve hayrat ve müessesat ebniyesinin ve sâirenin keşif mucibince hicri 1115 senesinde inşası ve tâmiri hususunda mimarların nezaretinde icrasını ve iktiza eden mühimmat ve levazımâtının mübayaa, celb ve ihzariyle itasını ve masarifat-ı vakiasının kâh mukataa bedellerinden, kâh hazineden tesviyesini ve buna müteallık yazılan tezkire kayıtlarını, bahis mevzuu olan kal'alarla sâir mebaninin tâmiriyle müdafaa ve mevcudiyetleri esbabının istikmalini ve bu uğurda verilen ücretlerle ihtiyar edilen masraflarının nevi ve mikdarlarını ihtiva etmektedir¹⁰ (16×43) eb'adında olup (568) sahifeden ibarettir ve 11 şevval 1130 tarihlidir.

Defter 11 :

Serhad şehirlerinden olan Vidin ve Niş kal'alarıyla¹¹ Karadeniz sahilindeki Faş, Suhum, Soğucuk kal'alarının muhtelif tarihlerde muhtelif sebepler tahtında yıkılmış ve ya hasâr görmüş olmaları hasebiyle yahut lüzumuna binaen müceddeden bina ve tâmir edilmeleri hususunda ve buralarda saray, kışla, anbar ve sâire gibi binaların inşaatı ve tâmiratı hakkında mahallin muhafızına, kadısına, bina eminlerine, mimarlarına ve bu işlerle alâkalı diğer zevata hitaben yazılmış hüküm ve emr-i şerif suretleriyle bu kal'aların tâmir ve techizi için lâzım olan malzeme ve harçların ve ustaların nerelerden getirildiklerine dâir kayıtları, malzeme ve nakliye masraflarını, bahalarını, usta ve amele ücretlerini mübeyyin muhasebe icmallerini, bu kal'aların mezkûr tarihler arasında geçirdikleri çeşidli safahatı, yine bu kal'alara tâyin edilen askerlerin nevi ve mikdarlarını, işe ve ibatelerine mütedâir kuyudatı ve sâir malûmatı ihtiva etmektedir¹². (16×43) eb'adında (1058) sahifeden ibaret muazzam bir ana kaynaktır ve 1131 ilâ 1205 tarihleri arasındaki tâmirat faaliyetlerini aksettirmektedir.

¹⁰ Maliye defterleri tasnifi, No. M. 4355. Başbakanlık arşivi.

¹¹ Başbakanlık arşivinde bulunan 1138 tarihli bir *Irâd-masraf teftir*'inde [M. 4712] Rumeli Valisi Abdullah Paşa zamanında Niş kal'ası bina edilirken kullanılan muhtelif cins inşaat malzemesinin miktar ve bedellerini, nakliye ücretlerini, mimar, mu'temed ve kâtiblerin istihkaklarını, kireçyâkıcılarla taşkırıncıların, duvarcıların, hamalların, mehterlerin ve diğer amele ve ustaların ta'yinat ve ücretleri tesbit edilmiş bulunmaktadır.

¹² Maliye defterleri tasnifi, M. 5340, Başbakanlık arşivi.

Defter 12 :

Eyübsultan'da vâki Sultansarayı harem ve enderun kısımlarıyla yeniden inşa olunan kasr-ı hümâyûnda¹³ sarfclunana kereste, çivi, boya, doğramacı ve çilingir alâti ve müteferrik eşyanın cins, mikdar ve bedelleriyle bunların umumî sarfiyat yekûnlarını ve neccaran ile marangoz, ırgad, camcı, lâğımçı, doğramacı, sıvacı, nakkaş, kafesci ve şahmerdancı ücretlerini ve bunların umumî sarfiyat tutarlarını havi bulunmaktadır¹⁴. Bu defterden mezkûr sarayın tâmiratı esnasında ince ve kaba horasan ile taş, kireç, kiremit, muhtelif cins tuğla, mermerkireci, alçı, künk, mütenevvi taşlar, kafes, beziryağı, keten, kurşun gibi mevad kullanıldığını ve bundan başka perdecibaşı marifetiyle de perdeler tâmir edildiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Aynı zamanda yeniden inşa edilen kasırda ise ferman-ı âli üzere mütenevvi ecnasta kereste ile çivi, renkli boyalar, çilingir âletleri, tuğlalar, alçı, cam, kiremit, yıldızlı deveboynu, beziryağı, muhtelif ecnasta taş, yağlı kireç, ince horasan, kullâb, künk, keten ve kendir gibi çeşidli malzeme kullanıldığını görüyoruz. Bu esnada inşaatta sanatkârlarla amelemin neccarlardan, ırgadlardan, hamamcılardan, sıvacılardan, taşçı, nakkaş, suyolcu, kafesci, bahçıvan, doğramacı, camcı, şüküfeci, lâğımçı ve çakılıcılardan mürekkeb olduğu anlaşılmaktadır. (16×43) eb'adında (8) sahifeden ibaret olup 1135 ramazânı içerisinde tanzim edilmiştir.

Defter 13 :

Vidin kal'asının defterdar ve bina emini Elhac Hasan marifetiyle şarapnel hendeği ile sâir duvarlarının müceddeden binası için 4 şevval 1139 tarihinden 7 rebiülevvel 1410 gününe kadar vuku bulan makbuzat, icârat ve ihracat müfredatını ihtiva etmektedir¹⁵. (15×40) eb'adında olup 12 rebiülevvel 1140 tarihlidir.

Defter 14 :

Davud Paşa Saray-ı hümâyûnunun tâmiratı için hazine-i âmire-

¹³ *Muhasebe masraf defteri*, M. 1969, Başbakanlık arşivi. Bu defterde Eyüb'de yapı inşası için lüzumlu kereste bedellerine ait çeşidli hesabat örnekleri görülmektedir.

¹⁴ Maliye defterleri tasnifi, M. 5478, Başbakanlık arşivi.

¹⁵ Maliye defterleri tasnifi, M. 1863 Başbakanlık arşivi, ve Silâhdar Mehmed, *Tarih*, İstanbul 1928, II, s. 540. [Ayrıca M. 1018'deki icmâl defteri ile M. 1028'de Muhasebe defterine bak.].

den alınan mebaligle Keresteci Arab-oğlu tarafından gönderilen kereste, çivi ve levazimat-ı sāirenin müfredatını ihtiva etmektedir¹⁶. (15×42) eb'adında olup (42) sahifeden mürekkebtir. (1150) yılı cemāziyülevveli guresinde tanzim ve tertip edilmiştir.

Defter 15 :

Gebze'den Konya, Adana, Beylan ve Haleb tarikiyle Şam'a kadar hüccac-ı müsliminin güzergâhına tesadüf eden isim ve mevkileri muharrer umumî caddelerin bozuk olan mahalleriyle köprüler, camiler müştemilâtiyle vakıf hanların, hamamların ve bunlara câri olan su yollarının uzun zamandanberi tâmir görmedikleri için harab bir hâle gelmiş olduklarından mezkûr âsar ile hayratın tâmiratı için civarında bulunan yerli halkın malî ve bedenî yardımlarına ilâveten Başmuhasebe'den (1142) senesinde vuku' bulan sarfiyatın müfredatı ve bu yolda icab eden evamirle tediye tezkireleri kayıtlarını ve mimarlariyle mübaşirlerinin isimlerini ve muhasebelerini ihtiva etmektedir¹⁷. (15×44) eb'adında (152) sahifeden mürekkebtir olup 9 rebiülevvel 1152 tarihinde tanzim ve tertip edildiği anlaşılmaktadır.

Defter : 16

Hotin kal'asının¹⁸ imâra lüzum hâsıl olan bâzı mahallerinin

¹⁶ Maliye defterleri tasnifi, M. 1257, Başbakanlık arşivi. Müteferrika-Febete tasnifine dahil tarihî vesikalar arasında No. 4092 de Davud Paşa köşküne dâir kayıtlara rastlanıldığı gibi Başbakanlık arşivinde M. 4967 de mukayyed bir *Muhasebe defter*'inde de Davud Paşa bahçesi tâmirat masrafları tesbit edilmiş bulunmaktadır. Bundan başka M. 2126 ve M. 778 deki *İcmâl defter*'lerinde de Davud Paşa bahçesine ve ebniyelerine dâir bâzı mühim ve bâkir bilgilere rastlanılmaktadır. Keza *Bâb-ı defterî vesikaları* arasında mimar-ı sabık Hâfız İbrahim tarafından verilen bir arzihâlde Davud Paşa sarayının 1188 muharremi içinde tâmiri yapıldığı anlaşılmaktadır. Davud Paşa kasrının ise mimar Mustafa Ağa tarafından inşasına 1665 yılında başlandığı ve duvarlarının ise İznik çinileri ile kaplandığını biliyoruz [Bk.: Ahmed Refik, *Türk mimarları*, İstanbul 1937, S. 56].

¹⁷ Maliye defterleri tasnifi, M. 3172, Başbakanlık Arşivi.

¹⁸ Ayrıca Başbakanlık arşivinde bulunan 1619, 1368, 1869 muvakkat numaralı *Tâmirat defter*'lerine bak. Bundan başka Hotin kal'ası tâmiri ile ilgili olmak üzere Cevdet-Nafia tasnifi No. 2185 deki 18 cemazielâhir 1181 tarihli bir arızada « . . . Hotin kal'ası tâmirine memur bina emini Esirî Mehmed Ağa'nın Temesvar kapısı üzerinde kâin ve şhalinin gelip geçmelerine yararlı olup yağmurların tesiriyle tâmire mühtaç olan büyük köprüyü dahi kısmı yaklaşmasından evvel tâmir etmesi için emir itası istirhamı » nda bulunduğu görülmektedir.

ferman ile bina emini tâyin olunan dergâh-ı âli müteferrikalarından Şirin Ali Ağa marifetiyle yapılan masraflarıyla alınan çeşidli tâmirat malzemesini ve içlerinde Hassa mimarî hülâfasından Esseyid İbrahim Halife, kal'a muhafızı Abdi Paşa ve kal'a ağası olan eski kulkethüdası Süleyman Ağa gibi bâzı zevatın bulunduğu bir heyet vasıtasıyla yapılan keşif ve tahririni havidir¹⁹. (16×42) eb'adında (22) sahifeden müteşekkildir. Gurre-i zilhicce 1177 ilâ gaye-i rebiülâhir 1181 tarihleri arasında tanzim edilmiştir.

Defter 17 :

Ağriboz sancağında vâki Ağriboz kal'asile Modeniçe, Salina, Kızılhisar, Levadia, İzvornik, Atina, Karababa kal'alarının ve Karlieli sancağında vâki Golos kal'asının ve Kastel kal'asının maliye tezkiricisi olan Mehmed Efendi ile Ahmed Ağa ve sâir zevat mübaşeretleriyle muhtelif mahal ve mevzilerinde yapılan tâmir ve termimlerine; lüzumlu olan inşaat mevad ve malzemeleriyle keşif bedellerine ve diğer tophane, ve cebehane mühimmatına ve sâir masraflara âit muhtelif kayıtları ihtiva etmektedir²⁰. Baş tarafında Ağriboz kal'ası tâmirine memur Mehmed Efendi'nin tatbik mühürü görülmektedir. (16,5×43,5) eb'adında (128) sahifeden mürekkebtir. 1226 zilkaresi guresinden başlamakta ve 17 şaban 1227 tarihinde tamamlanmış bulunmaktadır. (59) ncu sahifesinde İnebahti ve Dübniçe kal'aları mimarı Mehmed Ağa'ya dâir malûmat mevcuttur.

Defter 18 :

Prizren, Kudüs, Diyarbekir, Faş, Söğucuk, Anapa, Maçin, Gelibolu, Van, Rusçuk, Silistre, Semendre, Varna, Tulça, Kili-i Atik, İbrail, Anavarin, Antalya, Saraybosna, Bozcaada, Bağdad, Sığrı, Midilli, Limni, Golos, Şumnu, Köstence, Kandiye, Hanya, Resmo, Bögürdelen, Öziçe, Köprü, Sokol, Kal'ai Cedid ve Atik, Edirne, Ahyolu, Bosna, Erzurum, Bahrişefid, Ağriboz, Lefkoşe, Samakucuk ve sâire gibi kal'alarla buralardaki müteaddid mebaninin keşif ve tâmirat işlerini, bunlara dâir gerekli muamelâtı ve bazıları için müteaddid kazalardan tedarik edilen kereste gibi mevad ve malzemenin cins, mikdar ve masarif bedellerini havidir.

¹⁹ Maliye defterleri tasnifi, No, M. 1940, Başbakanlık arşivi.

²⁰ Aynı tasnif, M. 3867.

Ayrıca hassa mimarlarını ve mimar halifelerini de muhtevirdir²¹. (17,5×48,5) eb'adında (715) varakdan mürekkebtir ve 1228 ilâ 1244 tarihleri arasında tanzim ve tertib edilmiştir.

Defter 19:

Belgrad kal'ası ebniyesinin tâmiri için lüzumlu olan demir, kireç, kereste ile zahire ve sâir mühimmatın ve iktiza eden usta ve amelenin nakil ve isâli için Tunz'da işliyecek şaykaların olbaddaki emr-i âliye tevfikân müceddeden inşa ve tâmiri ile girdabların ıslâhına şayka kaptanlarının memur edildiklerini ve bâzi mukataaların da bu işlere ocaklık tâyin kılındıklarını ve bu uğurda istihdam olunan ustaların şayka ve müstahdemini ücretleriyle kaptanlarının ulûfe ve taamiye bedellerinin, gerek mezkûr ebniyelerin tâmiri ve gerek sâir hizmetlerin temini için muhtelif tarihlerde icab edenlere verilen emirleri ve daha sâir lüzumlu malûmatı ihtiva etmektedir²². (17×44) eb'adında olup (359) sahifeden müteşekkildir ve 6 rebülâhir 1233 tarihlidir.

İNŞAAT DEFTERLERİ

Başbakanlık Arşivinde Osmanlı mimari tarihini yakından alâ-kadar eden arşiv kaynakları arasında inşaat defterleri de mevcud bulunmaktadır. Bunlar mikdar itibariyle tâmirat defterlerinden daha az olduğu gibi sahife ve ya varak adedi bakımından da o kadar bir fazlalık göstermemektedir. Hâlen tasnifi tamamlanmış olanları hicrî 1072 ile 1242 yılları arasında olmak üzere beş tane defterden ibaret bulunmaktadır. Bunların hemen ekserisi evvelkiler gibi aşağı yukarı divânî ve siyakat harf ve rakamlarıyla yazılmışlardır.

Defter 1:

Valide Sultan'ın Boğazhisarı'nda bina ettirdikleri kal'aların irad ve masraf müfredatını ihtiva etmektedir. (13×39) eb'adında olup (26) sahifeden mürekkebtir ve 26 zilhicce 1071 tarihlidir. Bilindiği üzere evvelce İstanbul'u korumak maksadiyle Fatih Sultan Mehmed tarafından Akdeniz boğazında karşı karşıya inşa edilen iki metin kal'a zamanla bu rollerini kaybetmeğe başlamışlardı. Köp-

²¹ Aynı tasnif, M. 3952.

²² Maliye defterleri tasnifi, M. 1372. Başbakanlık arşivi, Ayrıca bk. Silâh-dar Mehmed, *Tarih*, I, s. 168-169 ve Ahkâm-ı Maliye defteri, M. 3251, s. 208.

rülü Mehmed Paşa'nın sadareti zamanında buraları bir kat daha tahkim zarureti hasıl olmuştu. Buna yegâne sâik te Girid seferinin devam etmesi ve adaya asker, erzak ve cebhane göndermek ihtiyacının günden güne artması idi. Böylelikle inşaata sermimar-ı hassa Mustafa Ağa'nın nezareti altında 1658 [hicrî zilhicce 1069] başlanmış²³ ve 1660 [zilhicce 1071] de tamamlanmıştı²⁴.

Defter 2:

Mimar Mehmed Ağa'nın nezareti tahtında Hotin kal'asının duvarlarının kârgir olup eksik kalan sâir ebniyesiyle aksam-ı mütenevviyasının inşası hizmetinde istihdam olunan neccarlarla arabacılar, taşçılar ve lâğımcılarla sâir amelenin ücretlerini ve bu uğurda ihtiyar edilen masrafların müfredatını ihtiva etmektedir²⁵. (18×41) eb'adında olup (12) sahifeden mürekkebtir. 1134 zilhiccesi guresinde tanzim edilmiştir.

Defter 3:

Müceddeden bina olunan Faş kal'ası ebniyesi için sefain ve melekse kayıklarıyla Hopa ve havalisinden ve çerniklerle Gürcistan havalisinden azar azar gelip mübayaa olunan bina ve kireç taşı mikdarını ihtiva etmektedir²⁶. Defterin baş kısmı Faş kal'ası kadısı Ali tarafından musaddaktır. (16×41) eb'adında olup gurre-i receb 1138 - gaye-i safer 1139 tarihleri arasında tanzim edildiği anlaşılmaktadır.

²³ Mezkûr inşaata mimar Mehmed Ağa'nın nezaret ettiğini söyleyenler varsa da doğru olmasa gerektir [Bk. Ahmed Refik, *Türk Mimarları*, İstanbul, 1937, s. 52].

²⁴ Has odalı şâir ve Vak'anüvis Abdi Ağa'nın mezkûr kal'aların inşasına dâir bir Manzume-i tarihiyesi bugün Askerî Müzede hifzedilmiş bulunmaktadır.

²⁵ Maliye defterleri tasnifi, M. 1368. Başbakanlık arşivi.

²⁶ Maliye defterleri tasnifi, M. 1477. Başbakanlık arşivi. Aynı arşivde Faş kal'ası tâmiratı ile ilgili iki yeni icmâl defteri bulunmuştur. Birisi gaye-i safer 1139, diğeri ise gaye-i şaban 1142 tarihlidir. Sekizer sahifeden ibaret olan defterlerden birincisinde mezkûr kal'ada istihdam olunan neccar, duvarcı, taşçı, kireççi, demirci ve sairinin aded ve yevmiyelerini ve ücretlerine mukabil vâki olan tediyeyle fazla mehzatın defter mucibince teslimini havidir. İkincisinde ise aynı kal'ada yeniden inşa olunan minare ve hamamla sâir ebniyenin ve su yollarıyla Acsu kal'asının onarımı için sâdir olan ferman üzere kullanılan muhtelif amelenin ve gönüllülerin ma'rifet-i şer'ile ödenen yevmiyelerini ve sâir ücret tutarlarını havi olup Faş kadıları Ali ve Ahmed taraflarından tasdik edilmişlerdir.

Defter 4 :

Faş kal'ası muhafazasında bulunan neferat tayinatının Trabzon'da İmam-zade'den mübayaa edildiği, on bin kile buğdayın Rumeli'den gönderildiği, Trabzon kazalarında rençberan ve melekse kayıklarının mübaşiri Mehmed Ağa marifetiyle tevzi ve tayinatı için mîri habbaze verilen dakiki, bin aemini Yusuf Ağa'nın makbuzat ve tâyin icmalini ve tevzi olunan cizye bakiyesini, bina için taş ve kireç mübayaatını, binaya nâzır tâyin olunan İsmail Ağa'nın mehuzatını ve Faş kal'ası anbarından peksimed tevziyatını, bâzı kimselere temessük ile verilen akçeleri, bina emini Yusuf'un mukataa ve bedeli nûzl ve avarız malından makbuzatıyla mevacic tevziyatını, mezkûr kal'a inşaatı için İstanbul'dan gönderilen mühimmat ve ameleyi ve sâir daha bâzı malûmatı ihtiva etmektedir²⁷. (15×42) eb'adında olup (76) sahifeden mürekkebtir ve 1142 tarihlidir.

Defter 5 :

24 cemâziülevvle 1233 tarihinde sâdir olan ferman üzerine havuz binasının inşasına memur edilen mimar Elhac Ali Rıza ve Seyid Abdülhalim Efendilerin müfredat defterleri mucibince Kasımpaşa'da Tersane-i Âmire sahasında inşa olunan havuz-ı cedid için vuku bulan mübayaat ve istihdam olunan amele ve usta ücreti ile sair masarifat bedelinin müfredatını ihtiva etmektedir²⁸. (16×53) eb'adında olup 15 zilkade 1242 tarihlidir.

KEŞİF DEFTERLERİ

Osmanlı mimari tarihi ile ilgili olan yeni arşiv kaynakları arasında keşif defterlerini de bilhassa zikretmek lâzımdır. Bunlar da inşaat defterleri gibi mikdarca mahdud olup hicri 1127 ilâ 1232 yılları arasına isabet etmektedirler. İleride tasnif ve telhis işleri tekemmül ettikçe tâmirat ve inşaat defterleri gibi bunların da adedlerinin artacağı ve bu yolda bâzı karanlıkta kalan hususların aydınlatılacağı muhakkaktır. Şimdilik biz burada ele geçirilmiş olanlarını yine tarih sırasına göre kısaca tanıtmakla iktifa ediyoruz:

²⁷ Maliye defterleri tasnifi, M. 1478, Başbakanlık arşivi.

²⁸ Maliye defterleri tasnifi, No. M. 2196, Başbakanlık arşivi.

Defter 1 :

Kafkasya'da kâin Acho kal'asının tâmire muhtac olduğu anlaşılmasına binaen Özi valisi Yusuf Paşa'ya hitaben sâdir olan bu yoldaki emir mucibince mezkûr kal'a muhafızı Hasan Paşa ve ihtisas erbabı tarafından yapılan keşif defteri üzerine kal'anın bina emini Ebubekir ve lâğımcıbaşı Mehmed Ağalar marifetiyle iktiza eden tâmiratı ve ilâve-i inşaatı yapılmak için müfredatını ihtiva etmektedir ve mezkûr kal'a kadısı Ahmed tarafından tasdik edilmiş bulunmaktadır²⁹. (21×60) eb'adında olup (13) sahifeden mürekkebtir. 22 zilhicce 1117 tarihlidir.

Defter 2 :

Una nehri kenarında 1118 tarihinde yeniden inşa olunan Cisrikebîr kal'ası kaptanlığına tâbi kal'a ve palankaların tâmiratı için yapılan keşif ve mevcut olan topların adedini ve cebehanelerin beyanını ihtiva etmektedir. Zirii Kilis mirmirani Ali tarafından tasdik edilmiştir³⁰. (15×42) eb'adında olup 1124 tarihli olması kuvvetle muhtemeldir.

Defter 3 :

Hersek livası dahilindeki Viduşka, Onogošta, ve sâireden ibâret tâmire muhtac kal'aların vaziyetleri dergâh-ı âlî çavuşlarından Mustafa çavuş mübaşirliğiyle ve marifet-i şer'ile ve mimarla diğer ehl-i vukuf kimselerden mürekkebtir bir hey'et tarafından tetkik edilerek tanzim olunan keşif defterinin Hersek mutasarrıfı Ebubekir imzasıyla hükûmet merkezine takdim kılındığını ihtiva etmektedir³¹. (10×31) eb'adında olup 1126 şabanı evâilinde tanzim ve tertib edildiği anlaşılmaktadır.

Defter 4 :

Girid'de Kandiyeye kal'ası muhafızı vezir Elhac Hasan Paşa tarafından tâyin olunan dergâh-ı âlî müteferrikalarından Elhac Ali Ağa ve hassa mimarı Yusuf Halife ve Girid defterdarı Elhac Mahmud Bey ve sâireden mürekkebtir bir hey'et tarafından bittedkik tanzim edilen Kandiyeye kal'ası ile müştemilât ve teferruatının tâ-

²⁹ Maliye defterleri tasnifi, No. M. 2541, Başbakanlık arşivi.

³⁰ Maliye defterleri tasnifi, No. M. 1600, Başbakanlık arşivi.

³¹ Maliye defterleri tasnifi, M. 1481, Başbakanlık arşivi.

mirine âit keşifleri ihtiva etmektedir³². (16×42) eb'adında olup (26) sahifeden mürekkebtir. 28 muharrem 1146 tarihinde tanzim ve tertip edildiği anlaşılmaktadır.

Defter 5 :

Karadeniz sahilinde İneada limanı civarında Kumruburnu nam mahalde inşa olunacak kal'a ve palanka şeklindeki tabye mevziinin tathiri ile tesviyesi ve kal'a derununda ikamete mahsus vüzera ve zabitan konaklarıyla sâir müştemelâtını ve cami ve çeşme gibi lüzumlu ihtiyaçlarının ikmali için yapılan keşif müfredatını ihtiva etmektedir³³. (15×47) eb'adında olup (21) sahifeden mürekkebtir ve 16 zilkade 1232 tarihlidir.

KEŞİF VE TÂMİRAT DEFTERLERİ :

Osmanlı mimari tarihini alâkadar eden arşiv kütüklerinin bir kısmı da muhtelif mahallerdeki tâmirat faaliyetleriyle keşif işlerini bir arada hâvi bulunmaktadır. Bu ana kaynaklar dahi henüz çok yakın bir zamanda tasnife tâbi tutulanlar meyanında buldukları için bilinmeyen bir çok mimarî hususâtı ve teferruâtı aksettirecek bir değer taşımaktadırlar. Bunları da yine kronolojik esasa koyarak şu suretle sıralayabiliriz :

Defter 1 :

Bosna eyaletinde vâki Mostar, Bihke, Ehlune, Banaluka, Izvornik; Rumeli'de Edirne, Sultanhisarı, Rusçuk, Özi, Bender, Varna, Belgrad, Kavala, Hotin, Giurgiu; Kırmıda, Toprak, Kal'a-i Cedid, Kılburun, Taman kazasında Temrjuk; Anadolu'da Kars, Van, Bayezid, Hasankal'a, Sivas, Musul, Haleb, Payas ve adalardan Sakız, Bozcaada ve sâire gibi kal'aların müceddeden bina ve tâmir ve tekmihi için tâbi oldukları eyalet valilerine, defterdarlarına, ağa ve zabitlerine yazılan hüküm suretleri mevcut

³² Aynı tasnif, M. 1016. [Ayrıca bak. Silâhdar Mehmed, *Tarih*, I, 428-485, 480, 483, 511, 517, 525, 528, 538, 654. Daha evvel vuku'bulan Kandiye kal'ası tâmir ve termimi sırasında muhtelif zevata hazineden Abdi Halife kaimesi mucibince verilmesi emir olunan in'am arasında mimar Şamhoğlu'na ve bâzı neccarlara, Kandiye kal'asında Hüdavândigâr camii hademeleriyle bâzı taşıçılara in'am bahası tediye edildiğini Bab-ı defterî vesikaları arasındaki 13 şaban 1080 tarihli bir hazine tezkiresi muhteviyatından öğreniyoruz.

³³ Maliye defterleri tasnifi, M. 1625, Başbakanlık arşivi.

olup bu işlere dâir masarîf miktarları ile muhasebe icmallerini, yekûnlarını ve sâir kuyudatı ihtiva etmektedir³⁴. (19,5×45,5) eb'adında olup (706) sahifeden mürekkebtir. zilhicce 1147 ilâ zilkade 1173 tarihleri arasındaki keşif ve tâmirat faaliyetlerini bize tanıtmaktadır.

Defter 2 :

Edirne kasr-ı hümâyûnunun Silâhdarağa daireleriyle arz odaları ve sâir isimleri muharrer aksamının tâmiratına dâir keşfinin icrasıyla (12115) kuruşa bâliğ olduğunu havidir. Defterin zîri hassa başmimarı olan Elhac Mehmed Ağa tarafından tasdik edilmiş bulunmaktadır³⁵. (21×55) eb'adında olup (12) sahifeden müteşekkildir ve 2 cemâziyülevvel 1150 tarihlidir.

Defter 3 :

Şam'da evvelce zelzele neticesinde bâzı aksanı harab olan Süleymaniye, Selimiye, Emeviye camileriyle Şam kal'asının tâmirleri için yapılan muhtelif keşifleri; Bender ve Kırım civarında Ur, Hotin, Akıntıburnu, Kefe civarında Ribat, Rusçuk, Şehirköyü, Sayda, Bağdad, Basra, İsakçı, Tulça, Midilli, Limni, Sakız, Bozcaada, Malkara, İnebahtı, Sultanhisarı, Soğucuk, Temrjuk, Acho, Suhum, Atina, İnoz, Kars, Adaikebir, Fethiislâm, Bosna, Kılburun, Bayezid, Benefşe, Kili, Antalya, Ağriboz, Bolu, Özi, Manisa, Rodos, Vidin, Gradişka, Gördiz, Modoni, Koroni, Gelibolu, Seddülbahir, Kilitdülbahir, Niğebolu, Banaluka, Teşne, Bar, Ülgün, Kartal, İbrail, Giurgiu, Samsun, Sinob, Ustrumça, Sokol, Podgoriça, Varna, Ahıska, Selânik, Hırsova, Çorlu, Taman, Silistre, Yenipazar, Balyabadra gibi kal'alar derunundaki cami ve sâirenin keşif ve tâmirlerini; Divriği'de Fırat, Edirne ve İpsala'da Meriç köprülerinin ve iki kuyulu derbendi ile Anavarın su yollarının Kirazlı madenleri odalarının ve İstanbul-Edirne yolunun tâmir ve inşaları hususunu havidir³⁶. (16×44) eb'adında olup (906)

³⁴ Maliye defterleri tasnifi, No. M. 3609, Başbakanlık arşivi.

³⁵ Maliye defterleri tasnifi, No. M. 1491, Başbakanlık arşivi.

³⁶ Bu defter Edirne'de Üç Şerefeli cami ile Ayşekadın hanı tâmirat keşiflerine âit kuyudat ve muamelâtı ihtiva etmekte olduğu gibi [s. 416 ve 600] muhtelif yerlerinde ayrıca mimar Abdi, Abdullah ve sâire gibi san'atkârların hayat ve faaliyetlerine âit hükümler görülmektedir. Başbakanlık arşivi, Maliye defterleri arasında M. 3160 da kayıtlıdır.

büyük sahifeden mürekkebe muazzam bir ana kaynaktır. (1178) ilâ (1187) tarihleri arasındaki mimarî ve inşaf faaliyetleri bize göstermektedir.

Defter 4:

İstanbul'da ve Edirne'de evvelce muhterik olan yeniçeri odalarının; Kırşehir'de Hacı Bektaş, Rumkal'ada Sa'd İbn-i Ebi Vakkas, Konya'da Mevlâna Celâleddin Rûmî, Tarsus'da Hazreti Danyal türbelerinin; Lârende'de Yunus Emre hankahının; Sofya'da Siyavuş Paşa, Ulukışla'da Çifte ve sâir hanların, Uluborlu'da Sultan Alâeddin, Konya'da Sultan Selim, Kırşehir'de Hacı Bektaş camilerinin; Kudüs'de bâzı mescid ve mahallerin, İstanbul'da Galata mevlevihanesinin; Seddülbahir, Niğebolu, Bender, Özi, Hotin, Akkerman, Ağrıboz, Silistre, Kili, Hırsova, Rusçuk, İbrail, Tulça, İsakçı, Giurgiu, İsmail, Gelibolu, Balyabadra, İnebahtı, Bosna, Bozcaada, Sakız, Girid, Soğucuk, Kars, Erzurum, Musul, Karadeniz boğazı, Şam, Mora, Varna, Bihke, Ahıska, Dubniçe, Ardahan, Samsun, Sinob, Trabzon, Limni, Amasra, Kavala, Vidin İskenderiye kal'alarının ve mezkûr mahallerdeki cami, karakolhane, köprü gibi birçok âsârın inşaatına ve tâmiratına müteallik kuyudatı, ahkâm ve meşruhatı ihtiva etmektedir³⁷. (18×45,5) eb'adında olup (1188) büyük sahifeden mürekkebtir. 23 cemâziyelevvel 1189 ilâ 6 muharrem 1206 tarihleri arasındaki mimarî ve inşaf faaliyetleri bize vesikalariyle birlikte aksettirmektedir. İhtiva ettiği yeni ve bâkir malûmat sebebiyle Osmanlı mimarî tarihinin her halde çok kıymetli bir arşiv kaynağı olsa gerektir.

MALZEME-İ İNŞAİYE DEFTERLERİ:

Osmanlı devrinde muhtelif mahallerde bina ve tâmir olunan müteaddit mebânide kullanılan bir takım inşaat malzemesinin tetkiki işi de ehemmiyeti haiz hususlardan olsa gerektir. Bunu biz aynı arşivin henüz tasnifine yakın denecek bir zamanda başlanılmış bulunan maliyeden müdevver bu defterleri arasındaki bâzı mahdud sayıda olan arşiv kütüklerinde bir dereceye kadar tesbit edilmiş olarak görüyoruz. Burada onları yine tarih sırasına uyarak kısaca şöyle kaydedebiliriz:

³⁷ Maliye defterleri tasnifi, M. 3162 Başbakanlık arşivi.

Defter 1:

İstanbul Harcı hassa emini olan Derviş Mehmed zamanında Edirne sarayında padişahla harem-i hümayûn, babüssaade ve darüssaade ağaları için defter mucibince gurre-i şaban 1076-zilhicce 1080 yılına kadar inşa olunan ebniye ve odalarla yeniden yapılan kiler, hamam ve sâirenin levazım-ı inşaiye masarifatını ve mezkûr sarayın tâmiratıyla Edirne, Yenişehir, Karaferye kazaları etrafında sayd ü şikâr edildiğini, güzergâhdaki konaklarla köprülerin termimi için idhâl ve sarf olunan mevadd-ı inşaiye hesablarını ve bunlarla ilgili diğer bâzı malûmatı ihtiva etmektedir³⁸. (13×41) eb'adında olup (120) sahifeden mürekkebtir ve (1082) muharremi guresinde tanzim edilmiştir.

Defter 2:

Galata Voyvodası Elhac Ahmed Ağa marifetiyle Sâdâbâd'da inşa olunan saray ile cami ve matbaha, koğuş ve sundurmaları gemilerden alınan muhtelif cins ve mikdardaki kerestelerle çivi, taş, tuğla, boya, kireç ve horasana ve diğer malzemelere âit hususları havi bulunmaktadır³⁹. (15×42) eb'adında olup (33) sahifeden ibarettir ve 20 zilhicce 1137 ilâ 12 şaban 1138 tarihleri arasında tanzim edildiği anlaşılmaktadır.

Defter 3:

Faş kal'ası ebniyesi işleri için cebecibaşı olan Hüseyin, İbrahim ve Ahmed Ağalar vasıtasıyla alınan muhtelif cins malzeme ve mühimmatı ihtiva etmektedir⁴⁰. (15×44) eb'adında olup (16) sahifeden mürekkebtir ve gurre-i receb 1137 ilâ gaye-i cemâziyelâhir 1141 tarihlidir⁴¹.

Defter 4:

İstanbul'da Timurkapu civarında ferman ile yeniden bina olunan Saray-ı Hümayûn ile Sultan Sarayı binası için bina emini Mehmed Ağa marifetiyle satın alınan muhtelif cins keresteler ve çiviler ile kireç, alçı, tuğla, horasan, kiremit, mermertaşı, moloz taşı, cam ve sâirenin müfredatını muhtevidir. Ayrıca amele ücret-

³⁸ Maliye defterleri tasnifi, M. 2914 Başbakanlık arşivi.

³⁹ Maliye defterleri tasnifi, M. 1282 Başbakanlık arşivi.

⁴⁰ Maliye defterleri tasnifi, M. 1862 Başbakanlık arşivi.

⁴¹ Bu defter M. 1359 numaralı amele ücreti defteri ile alâkalıdır.

İerini dahi havidir⁴². (16,5×43) eb'adında olup (30) sahifeden mürekkebtir ve 18 muharrem 1140 tarihlidir.

Defter 5:

İstanbul'da Lâleli çeşmesi kurbinde inşa edilen cami ebniyesi için Karadenizboğazı'nda adları yazılı kiremitçi fırınlarıyla yine isimleri muharrer horasancı ve Makrıköyü ve Mevlevihanekapısı civarındaki moloztaşısı dükkânlarından mübayaa ve işira olunan horasan, moloztaşısı, ham kireç ve sâirenin cins, mikdar ve teslimat hesaplarını ihtiva etmektedir⁴³. (15×42,5) eb'adında olup 127 sahifeden mürekkebtir ve 1173—1174 tarihleri arasında tanzim edildiği anlaşılmaktadır.

MASARIF-I İNŞAİYE DEFTERLERİ:

Gradişka, Ur, Suhum, Soğucuk, Faş ve Hotin kal'alarıyla Prevadi kasabasının mühendis Fişel plân ve krokileri esasî üzerine yapılan tâmir ve termimleri sırasında kullanılan inşaat ve tâmirat mevad ve malzemesinin cins ve mikdarlarıyla bunların bedellerini ve masarif tutarlarını ihtiva etmekte olan bu arşiv kaynakları da Osmanlı mimarisi tarihinin incelenmeğe değer bir bölümünü teşkil etmesi itibariyle ehemmiyeti haiz olsa gerektir. Biz böyle bir mülâhaza ile ancak bugün adet itibariyle tasnifi tamamlanmış yedisini yine tarih sırasına uyararak kısaca zikretmekle iktifa edeceğiz:

Defter 1:

Banaluka kazasına tâbi olup evvelece tamamen yanan Gradişka kal'asının verilen emir mucibince yeniden tâmir ve termimi esnasında sarfolunan muhtelif cins mevad ile bunların bedellerini ve tutarlarını ihtiva etmektedir⁴⁴. Sonunda Gradişka mütevellesi Ahmed'in tatbik mühürü ile bir şerh mevcuttur. (15×43) eb'adında olup (15) sahifeden müteşekkildir. (1088) tarihlidir.

Defter 2:

Kırım'da Ur kal'asının bazı kısımlarında yapılan tâmir ve ter-

⁴² Maliye defterleri tasnifi, M. 1313 Başbakanlık arşivi.

⁴³ Keza M 5527. [Ayrıca bk. Başbakanlık arşivi, *Muhasebe masraf defteri*, M. 1826].

⁴⁴ Maliye defterleri tasnifi, M. 1870, Başbakanlık arşivi.

mimde sarfolunan mebalîğ ile yekûnlarını ve sarfiyat nevilerini ihtiva etmektedir⁴⁵. Bu işe eski İstanbul Defterdarı Abdullah Efendi memur edilmiştir. (15×40) eb'adında olup 10 şaban 1128 tarihlidir ve (15) sahifeden mürekkebtir.

Defter 3:

Karadeniz kıyısında müceddeden bina olunan Suhum kal'asında vekil-i bina olan Faş muhafızı Mirza Mehmed Paşa emriyle idaresine memur edilen Mustafa Efendi'nin lüzumlu sarfiyata âit malzeme cinsi, mikdarı ve tutarı ile usta ve amelelerin isim ve adedlerini ve diğer hususat ve muamelâtı muhteva bulunmaktadır⁴⁶. (21×46,5) eb'adında olup (1138) saferi gurrasinden 1141 saferi gayesine kadar muhtelif yerlerdeki inşaf faaliyetlere âit masraf kayıd ve muamelelerini havidir.

Defter 4:

Kafkasya'da deniz kenarında kâin Soğucuk kal'asının duvarlarıyla kapu, cami, hamam, dükkân, konak, kışa ve evlerinin mezkûr kal'a mimarı Yakub Ağa, Corci, Nikola ve Yorgi kalfalar marifetiyle yapılan tâmirat keşfini havi bulunmaktadır⁴⁷. Sonunda bu hususa dair bir de şerh vardır. Ayrıca mezkûr kal'a kadısı İbrahim'in de tasdik mühürü mevcuttur. (16×43) eb'adında olup (29) sahifeden müteşekkildir ve 1140 tarihlidir.

Defter 5:

Batum civarındaki Faş [yeni adı Poti] kal'asıyla sâir ebniyesinin tâmiratı için muhtelif tarihlerde vuku'bulan masarifat müfredatını ihtiva etmektedir⁴⁸ (15×42) eb'adında olup (40) sahifeden mürekkebtir ve 12 receb 1141 tarihlidir.

Defter 6:

Hotin kal'asının dergâh-ı âlî gönüllülerinden Şirin Ali Ağa marifetiyle yapılan tâmir ve termimi esnasında bâzı mahal ve mevzilerinde icra edilen masrafların cins ve mikdarlarını ihtiva

⁴⁵ Maliye defterleri tasnifi, M. 1377, Başbakanlık arşivi. [Ayrıca bk. *İcmâl defteri*, M. 1358].

⁴⁶ Maliye defterleri tasnifi, M. 1141, Başbakanlık arşivi.

⁴⁷ Maliye defterleri tasnifi, M. 1367, Başbakanlık arşivi.

⁴⁸ Maliye defterleri tasnifi, M. 2369, Başbakanlık arşivi.

etmektedir⁴⁹. Sonunda sermimaran-ı hassa Abdi Ağa'nın imzasıyla tatbik mühürü ve buna âit bir şerhi vardır. (16,5×46) eb'adında olup (16) sahifeden mürekkebtir ve (1182) tarihlidir.

Defter 7 :

İrâde-i seniye ile evvelce Varna ve Şumnu istihkâmat ebniyelerinin takviye olunmasına memur edilen «Mühendis Fişel»in Prevadi kasabasına varıp mezkûr kasaba istihkâmlarının tersim ettiği haritaya göre yaptırdığı sırada kullanılan inşaat malzemesi ile diğer lüzumlu ameliyesi masarifini havi bulunmaktadır⁵⁰. (17×43) eb'adında olup (6) sahifeden müteşekkildir ve 1254 tarihlidir.

AMELE ÜCRETİ DEFTERLERİ :

Başbakanlık arşivinin maliye defterleri arasında Osmanlı mimari tarihini alâkadar eden ana kaynakları arasında amele ücretlerini ihtiva edenlere de rastlanılmaktadır. Fakat bunlar hâlen miktar itibarıyla o kadar fazla bir durumda değildir. Biz sayıları altı bini geçmiş bulunan zikrettiğimiz bu maliye defterleri arasında ancak iki tanesini bu yolda müstakil birer örnek olarak kaydeleyebileceğiz. Tasnif tetkikleri zamanla ilerledikçe bunun mütenevvi ve müteaddit aümunelerine tesadüf etmek imkânı hasıl olabilecektir.

Defter 1 :

Nahl ve bağçe-i şeker denilen mukavva ve tahta oymalı kütular imalinde çalışan nahlcıyan neferatiyle kutucular ve mücellidler ile nekkâşan, marangozan ve âhengeran ve mutemedanın isimlerini, yevmiyelerini ve istihkakları miktar ve tutarlarını ihtiva etmektedir⁵¹. (13×40) eb'adında olup (50) sahifeden mürekkebtir ve 14 şevval 1132 ile 26 zilkade 1132 tarihleri arasında tanzim edilmiş bulunmaktadır.

Defter 2 :

Faş kal'asında çalışan neccar, duvarcı, taşçı, kireçyapıcı ve sâirenin aldıkları ücret miktar ve yekûnlarına âit muhtelif hesa-

batı ihtiva etmektedir⁵². Sonunda «Abdullah» tatbik mühriyle zikredilen hususlara âit bir şerh görülmektedir. Mezkûr kal'a kadısı İbrahim Efendi'nin mührünü hâmidir. (15,5×45) eb'adında olup (8) sahifeden müteşekkildir. Gurre-i receb 1137 tarihi ile gaye-i zilhicce 1138 tarihleri arasında tanzim ve tertib edildiği anlaşılmaktadır.

MÜTEFERRİK DEFTERLER :

Osmanlı mimari tarihinin zikrettiğimiz bu yeni bulunmuş ana kaynakları yanında ayrıca müteferrik mahiyette kalan ve adetleri ise diğerleri kadar fazla olmayan başka örnekleri de zuhur etmiş bulunmaktadır. Bunlar da keza evvelkiler gibi maliyeden müdevver eski defterler arasında görülmektedir. Mühimmata, mübayaata, inşaat muhasebesine, icâre-i zemine, kereste ve eşyayı sâireye, reâyaya taallük eden bu sonuncu defterleri de yine aynı esaslar dahilinde kısaca kaydetmeyi münasib görüyoruz :

Tâmirat - Mühimmat defteri :

Kırım'da Akıntıburnu, Kertsch, Kılburun, Ur, Taman, Azak, Aho; Rumeli'de Bosna, Kilis, Temesvar, Giurgiu, Kavala, Bihke, İnebahtı, Özi, Kamanıçe, Yanıkhisar, Bender, Kili, Atina, Niş, Varna, Ülgün, Bar, Dokakin, Avlonya, Draç, Hotin, Vidin; Anadolu'da Amasra, Alâiye, Nevşehir, Develikarahisar, Van, Erzurum, Kars, Çıldır; Boğazlarda Rumeli ve Anadolu kavakları, Seddülbahir, Kilidülbahir, Kal'ai Sultaniye; Akdeniz'de Ağrıboz, Limni, Midilli, Rodos, Girid ve Kıbrıs adalarıyla Kudüs, Yafa, Rakka ve Trablusşam'da Avret kal'alarının tâmirat ve mühimmata müteallik hususlarla mezkûr kal'a muhafızlarına ve Boğdan voyvodalarına yazılan ahkâm, meşruhat ve hesabı ihtiva etmektedir⁵³. (15×43) eb'adında olup (902) sahifeden mürekkebtir muazzam bir arşiv kaynağıdır ve 1114 ilâ 10 cemâziyelâhır 1174 tarihleri arasındaki inşaf faaliyetleri bize tanıtmaktadır.

Tâmirat - Mübayaat defteri :

İstanbul, Edirne, Babayatik, Canik, Niş, Belgrad, Ahyolu, Sultaniye, Gelibolu ve sâir müteaddit kal'a ve kazalarda yapılan

⁴⁹ Maliye defterleri tasnifi, M. 1369, Başbakanlık arşivi.

⁵⁰ Maliye defterleri tasnifi, M. 4888, Başbakanlık arşivi.

⁵¹ Maliye defterleri tasnifi, M. 1687, Başbakanlık arşivi.

⁵² Maliye defterleri tasnifi, M. 1359, Başbakanlık arşivi.

⁵³ Maliye defterleri tasnifi, M. 3221, Başbakanlık arşivi.

tâmirat ve inşaatı; saray, kışla, Matbah-ı âmire, kalyonlar gibi hususat için odun, kereste, güherçile, barut, zahire ve diğer bâzı mevaddın mübayaalarını, mikdar ve cinslerini, bahalarını, rakliye, amele, araba, ve usta ücretlerini, mezkûr mahal kadılarına, kaymakam, bostancıbaşı ve işerlerine hitaben yazılan hüküm suretlerini, meşruhatı ve sâir bâzı malûmatı ihtiva etmektedir⁵⁴. (15,5×43) eb'adında olup (144) sahifeden mürekkektir ve 1113-1119 tarihlidir.

İnşaat Muhasebesi defteri :

Kefe eyaletinde vâki Soğucuk kal'asının binası için lüzumlu olan malzemenin temini ve muktazi inşaatın icrası, Edirne sabık bostancıbaşı Mehmed Ağa marifetiyle yaptırılıp 1136 - 1139 tarihleri arasında tekmi olunan mezkûr kal'a binası için mumaiyleh tarafından vuku bulan makbuzat, mübayaat, icârat ve ihracat müfredatını ihtiva etmektedir⁵⁵. (19×55) eb'adında olup (18) sahifeden mürekkektir ve 1140 rebiülâhiri başında tanzim ve tertip edilmiştir.

Kal'a duvarları icâre-i zemin defteri :

İstanbul ve Galata'da kal'a duvarları üzerine bina yapanlarla kule-i zemin, bodrum, dekâkin şeklinde istifade edilen isimleri yazılı emlak sahiblerinden her yıl tahsili icab eden mukataa varidatı ile 1109 senesine âit icârelerin muntazaman tahsili ve böylece şehir-eminlerince irâd kaydını ve mahlûlâtına nizâh olanlarının ilâm olunması lüzumunu ihtiva etmektedir⁵⁶. (14×41) eb'adında olup 1124 muharremi başında tanzim ve tertip edilmiştir.

⁵⁴ Maliye defterleri tasnifi, M. 4670, Başbakanlık arşivi.

⁵⁵ Maliye defterleri tasnifi, M. 2542, Başbakanlık arşivi. Aynı defterler arasında bulunan başka bir tâmirat defterinden ise [M. 1367] Anapa civarında bulunan Soğucuk kal'asının duvarlarıyla kapı, cami, çeşme, hamam, dükkân, konak, kışla ve evlerinin mezkûr kal'a mimarı Yakub Ağa ve Corci, Nikola ve Yorgi kalfalar marifetiyle keşfinin yapıldığını öğreniyoruz. Bunun sonunda mezkûr hususa âit bir de şerh görülmektedir. Ayrıca mezkûr kal'a kadısı İbrahim'in de tasdik mührünü hâmilidir.

⁵⁶ Maliye defterleri tasnifi, Başbakanlık arşivi, M. 2781. [«Kule-i zemin» kal'a duvarlarının zamanla yıkılması üzerine bakiye kalan aksamı üzerine bilâhîre eşhas-ı sâire tarafından yapılan bina demektir.]

Kereste defteri :

Kocaeli, Gemlik, Bolu, Kastamonu, Sinob ile Rumeli'nin belli başlı mntakalarından Tersane-i âmire ve sefâin-i müteaddide tâmiratı için lüzumlu bulunan muhtelif ecnasta kerestenin kat², nakil, tevzi ve tahsis muameleleriyle bunlara âit ücret ve masrafların muhasebelerini ve muhtelif eşhas ve mahllerde bakaya olarak kalan kereste cins ve miktarlarını ve bunlara âit lüzumlu masarifat ve hesabâtı muhtevi bulunmaktadır⁵⁷. (16,5×43) eb'adında olup (438) sahifeden mürekkektir ve 16 cemâziyelevvel 1243 ile 23 rebiülevvel 1254 tarihleri arasında tanzim ve tertip edildiği anlaşılmaktadır.

Eşya defteri :

Saray-ı cedid-i âmire binasında Hasbahçe kasriyle kayıkhanelerinde, Çatalca ve Gelibolu'da Yapağıcı kasriyle sâir saraylarda ve hadaik-i hümâyûndan Fener, Üsküdar, Ayazma, İstavroz, Beşiktaş, Kandilli, Davudpaşa ve Vidos bahçeleri kasırlarında mevcut mefruşat ve evâni kabilinden eşyanın tahririne ferman ile memur edilen sabık bostancıbaşı Ali ve başmuhasebe kâtiblerinden müteşekkil bir heyet marifetiyle tesbit olunan eşyanın müfredatını ve altında ise buna âit raporunu ihtiva etmektedir⁵⁸. (22×60) eb'adında olup (46) sahifeden müteşekkildir ve 10 cemâzielahir 1117 tarihlidir.

Reâya defteri :

Saray meydanında inşa edilmekte olan Birinci Sultanahmed camiine hâs tâyin edilen Rodoscuk [Tekirdağı] ta mütemekkin olup râiyet ücreti olmayan dört yüz adet perâkende ermeninin adlarını, Kasım Çavuş tarafından defterlerinin tanzimini ve defter zîrinin ise mübâşir-i mumaiyleh Kasım Çavuş tarafından tasdik olunduğunu ihtiva etmektedir⁵⁹. (15×43) eb'adında (12) sahifeden müteşekkildir ve 1021 rebiülâhiri sonlarında yazıldığı anlaşılmaktadır.

IV

Osmanlı mimari tarihinin arşiv kaynakları hakkında buraya

⁵⁷ Maliye defterleri tasnifi, M. 4104, Başbakanlık arşivi.

⁵⁸ Maliye defterleri tasnifi, M. 4763, Başbakanlık arşivi.

⁵⁹ Maliye defterleri tasnifi, M. 4601, Başbakanlık arşivi.

kadar serdetmeğe özendiğimiz mütalealarla zikrelemeğe çalıştığımız misâllerin, bizi, bu yolda şübhesiz tam ve mükemmel sayılabilecek bir neticeye erişirebildiğini iddia etmek doğru değildir. Böyle bir muvaffakiyetsizliğin sebeplerini tesbit ve tahlil ederken buna sâik olan âmillerin başında henüz arşivlerimizin ilmi mahiyette tasnif ve telhis faaliyetlerine çok yakın denebilecek bir zaman evvel başlanılmış olmasını söylemeliyiz. Bununla beraber bütün bu eksiklerine rağmen bu yolda yaptığımız şu ilk kalem tecrübesi bile, bize, mezkûr ilim müesseselerimizin Osmanlı mimari tarihi için de işlenmemiş en zengin bir hazine teşkil ettiğini, san'at tarihçilerimizle mimarlarımız için de bulunmaz bir araştırma kaynağı olduğunu kâfi derecede göstermiş ve hatırlatmış bulunması itibariyle hiç te faydasız sayılamaz. Henüz tasnifine yakın denecek bir zaman evvel başlanmış olan eski maliye kütükleri üzerinde tarafımızdan bizzat yapılan bu natamam tedkiklerin ilk mahdud neticeleri bile, bize, Osmanlı mimari tarihi yolundaki mesaimizin hiç te boşa gitmediğini ve bizi istikbal için zengin ve verimli ümid ve ufuklara doğru sürüklediğini kâfi derecede aksettirmiş bulunmaktadır. Bir deneme mahiyetinde yaptığımız böyle eksik bir araştırma dahi bize isbat etmiştir ki Türk medeniyetinin ayakta durabilen en canlı varlıklarından birisi olan Osmanlı âbidelerinin asırlarca pâyidar olabilmelerini temin için her türlü maddî ve manevî fedakârlık ve tedbirler daima gözönünde tutulmuştur. Öyle ki bir cami ve ya her hangi bir hamamın temeli atılırken bir daha yıkılmayacak bir kütle meydana getirmek istenircesine çalışıldığını görmemek imkânsızdır. Bütün bu zikrettiğimiz arşiv kaynak ve malzemeleriyle sâir tarihî vesikalar, büyük bir tenevvü arzeden mezkûr yapıların lüzumunda esaslı denecek derecede tâmirleri için geniş karşılıklar bırakıldığını ve ufak ârızaların bile derhal ıslâhı için hususî birlik ve teşekküller vücuda getirildiğini kâfi derecede göstermektedir. Bu gibi mebânide mimar ve neccarından tutunuz da duvarcı, marangoz, kurşuncu, taşçı, su yolcu, lâgımcı gibi san'at ve mesleklere mensub kimselerin daimî denecek derecede ihtimam ve nezaretleri temin edilmiştir. Bu suretle her nasılsa yerinden oynayan bir alçı pençere ve ya sökülün bir çini pano derhal kısa bir zamanda takviye ve yahut açılan bir kurşun levhası hemen tecdit olunmuştur. Vazifeleri binaların her hangi bir tarafına yazılan yazıyı ve ya ka-

ralanan bir resmi silmekten ibaret olan «mani-i nükuş»lar, bize, söylediğimiz bu hakikatın göze çarpan ilk örneğini vermiş olmaları itibariyle zikre şayandır.

Yukarıda zikrettiğimiz inşaat, tâmirat, keşif, masarif ve levazım-ı inşaiye, amele ücreti defterleri ile müteakiblerinin; Ali Emîrî, Muallim Cevdet, İbnülemin, Bab-ı defteri ve sâire gibi çeşidli perâkende tarihî evrak tasniflerinin ve kısmen şer'î sicil kayıtlarının muhteviyatından alınan ilk neticelerden birisi de mimar, neccar, nakkaş gibi muhtelif Osmanlı san'atkârlarına âit yeni yeni isimlerle kayıtlara tesadüf etmemizdir. Osmanlı mimarisi tarihinin şübhesiz en ziyade ihmal edilen tarafı, başta eski mimarlarımız olduğu halde hemen bütün eski san'atkârlarımızın hayat ve faaliyetleri hakkında gerek bütün Osmanlı tarihlerinde, gerekse sâir eserlerde tatmin edici bilgilere erişmeyeşimiz gelmektedir. Mezkûr mimari tarihinin nisbeten incelenmiş san'atkârları arasında bulunan Bursa'daki Yeşil Cami mimarı Hacı İvaz Paşa ile Azadlı ve ya Balıkesirli Sinan'lar, Hayreddin, Ayas ve Koca Sinan ile Davud, Dalgıç Ahmed, Mehmed, Hasan, Kasım ve Mustafa Ağaları ve bir de Mehmed Tahir'i bir dereceye kadar istisna edecek olursak diğer bir çoklarının isimlerinden bile bir çoğumuzun haberi yoktur. Bu boşluğun cüz'î bir kısmını olsun yukarıda kısmen tanıtmaya çalıştığımız yeni arşiv kaynaklarının pek mebzûl bulunan yapraklarını birer birer gözden geçirmek suretiyle az çok telâfi etmeğe muvaffak olabileceğimiz muhakkaktır. Bunlar arasında Eminönü'nde Yenicami'î itmama muvaffak olan hassa mimarbaşı Mustafa Ağa'dan sonra gelen Ahmed Ağa ile mimar Karakaş, hassa ayak mimarlarından Budinli Hüseyin, Derviş, Bâli, Hacı Ali, Şaban, Receb, Kenan, Veli, Arslan, Ramazan, Hacı Ahmed, Ali Beşe, İsmail, başmimar vekili Mehmed Halife, Edirne mimarı Hafız İbrahim, Belgrad mimarı Ahmed, hassa mimarbaşı İbrahim Kâmi, Bosna mimarı Halil, Samako mimarı Ahmed, Selim Sabit, Yakub, Mehmed Reşid, Abdi, Ebubekir, Hacı Nurullah, Seyyid Mustafa, Ali Rıza, Mehmed Arif, Nuh, İsmail Zühüd ve Halil Reşid gibi daha bir çok irili ufaklı simaları zikretmek kabildir. Başta bütün bu zikrettiğimiz arşiv kaynaklarıyla yeniden zuhuru kuvvetle muhtemel arşiv kütükleri ve ele geçirilecek olan yeni yazma eserler, bize, bir taraftan bilinen ve bilinmeyen pek çok Osmanlı mimar ve san'atkârlarının isim ve hayatlarını tanı-

tırken diğler taraftan da onların nasıl çalıştıklarını, ne suretle yetişdiklerini ve yurdun her köşesinde çeşid çeşid şaheserleri nasıl meydana getirdiklerini izah edecektir. Fakat mimarî tarihimizin bu suretle inkişaf edebilmesi için her halde pek çok çalışmağa mecbur olduğumuzu da gözden uzak tutmamak lâzımdır.